

DIFFERENT NOTIFICATION OF THE NATURE OF TARBAGATAY TERRITORIES

ТАРБАҒАТАЙ ТАУЛАРЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

K.A. TLEUBERGENOVA

Kazakh State Woman's Pedagogical University, City Of Almaty

N.N. KARMENOVA

Kazakh State Woman's Pedagogical University, City Of Almaty

T.T. ASHIMOV

Kazakh State Woman's Pedagogical University, City Of Almaty

A.K. ZIAYVDINOVA

Kazakh State Woman's Pedagogical University, City Of Almaty

M.E. TOKHSABAYEVA

Kazakh State Woman's Pedagogical University, City Of Almaty

A.U. SATYBALDIYEVA

Kazakh State Woman's Pedagogical University, City Of Almaty

A.S. MAHANOVA

Kazakh State Woman's Pedagogical University, City Of Almaty

Abstract

The territory of the Saur-Tarbagataysky area belongs to the region of mountain valleys, accumulative plains, denudation altitude plains. There are stratigrapho-paleontological natural monuments with open-pitched wreaths in the South Zaysan Krai on the slopes of the Makhachk Ridge. There are geological-paleontological, geomorphologic and "Beatiful Assyria", "Shiliky" natural monuments and "Ashutas" geologo-paleobotanical nature monument "Blue Horizon", "Kyin Kerish" and "Hell Horses". Ashutas is famous for its rarest plants nowhere else. It has received its name on the sulfur fragrance that is separated from the carbonated plant residues. Ashutas means a bitter stone in the Kazakh language. Paleobotanic scientists have discovered traces of stems on the leaves and evergreen subtropical vegetation dust, as well as traces of thermal termites, insects and other insects. All these findings provide information on the subtropical climate of this region about 25 million years ago. One of the paleontological monuments of nature in the South Zaysan region is the magnificent mountain ranges of the Manguk mountain range, which are painted in a pink color, called "Fallen Hills". The soils vary from bright to red, brown, brown to green, and are influenced by the warm and humid climate in the Mesozoic time.

Nature monument "Difficult - Kerish" is characterized by clayey erosion shrubs and horses, with the tops and divided reliefs. Kyin-Kerish canyon is a sedimentary rock that is dominated by erosion, predominantly of different colors. Wet and clay dirt creates an open, sophisticated landscape here. It

is a triangular clay-dirt floor with a unique red, white and pink yellow edges. From the distance Kyin-Kerish rocks and clay rocks look like a flaming scattering on earth. For this purpose, they are called "Hell Horses". In the territory of the "Asubulak" geological mineral reserve there are rare earth metals, more than 100 minerals, valuable gemstones: turmaline, apatite, mountain crystal, lepidolite and other minerals. "Golubayiv" - a geological petrologic monument territory of 280 million tenge. years ago, the magma was dislodged on the surface with the granite in the variant with a striped formation. "Burthy Assyria" - a monument of nature - consists of alveolite and sands of various types of clay found in the CIS for the first time in the CIS, consisting of bone remnants and dinosaur egg shells from ancient and naked seeds. Environmental protection measures can often be attributed not only to the economic and environmental but also to the development of tourism in the EKO region. Let's preserve the nature of this wonderful, wonderful, unique complex steppe system and protect its natural state!

Key words: stratigrapho-paleontologic, natural monuments, «Kyin Kerish», «Destroyed hills», geologo- paleontologic, geomorphological, subtropical plants.

Түйіндеме

Сауыр-Тарбағатай аумағының туынды тау құралулары, аккумулятивті жазықтар, денудациялық биіктікті жазықтар облысына жатады. Маңырақ жотасының баурайларындағы Оңтүстік Зайсан алды өлкесінде ашық қызыл түсті шоқтары бар стратиграфо-палеонтологиялық табиғи ескерткіштер бар. «Киін Керіш» және «Алаулаған адырлар» атты, «Голубой залив» геолого-палеонтологиялық, геоморфологиялық және «Пылающие Асыры», «Шілікті» табиғат ескерткіштері мен «Ашутас» геолого-палеоботаникалық табиғат ескерткіші бар. Ашутас басқа ешбір жерде кездеспейтін қазіргі сирек өсімдіктерімен әйгілі.

Палеоботаник ғалымдар ол жерлерден жапырақтар мен мәңгі жасыл субтропикалық өсімдіктер тозандарының тасқа айналған іздерін, сондай-ақ жылу сүйгіш термиттердің, инеліктердің және басқа да жәндіктердің іздері табылған. Осы олжалардың барлығы осы аймақтың 25 миллион жыл бұрын болған субтропиктік климаты туралы мәлімет береді. Оңтүстік Зайсан өңіріндегі табиғаттың палеонтологиялық ескерткішінің бірі- алқызыл түске боялған Маңырақ таулы жотасы-«Алаулаған адырлар» аталынған. Топырақтың түрлі-түске-қызыл-жарқын, қызыл-қоңыр, қоңыр-жасыл түстерге орана құбылуы сонау мезозой заманындағы жылы және дымқыл климаттың әсерінен болған құбылыс.

«Қиын - Керіш» табиғат ескерткіші – саздық эрозиялық шұңқырлар мен жыралардан тұратын, тақырлар мен бөлінген жер бедері пішіндерімен ерекшеленеді. Киін-Керіш шатқалы – ала-құла түрлі түсті, қызыл сазы басым эрозиямен ашылып қалған шөгінділер. Су және желмен жуылған саз-балшық бұл жерде ашық, күрделі ландшафт жасайды. Бұл – үштік саз-балшықпен қабатталған, әсемдігі мен бірегейлігіне сөз жетпейтін, қызыл, ақ және қызғылт сары қайталанбас құрылыстары бар өлке. Алыстан қарағанда Киін-Керіш құздары мен сазды жартастары жердегі шашырап жатқан алауға ұқсайды. Осы үшін оларды "Алаулаған адырлар" деп атайды. «Асубұлак» геологиялық-минералды қорықшасы аумағында жер бетіне шығып жатқан сирек кездесетін металдар, 100- ден аса минералдар, бағалы асыл тастар: турмалин, апатит, тау хрусталі, лепидолит және басқа да минералдар кездеседі. «Голубой залив» – геологиялық петрологиялық табиғат ескерткіші аумағы 280 млн. жыл бұрын жер бетінде балқыған магманың шығып, жүруі, жолақты түзілімі бар нұсқадағы граниттерімен ажыратылады. «Пылающие Асыры»-табиғат ескерткіші – ежелгі жабық және жалаңаш тұқымды өсімдіктердің қалдықтарынан сүйек қалдықтары мен динозавр жұмыртқасының қабығынан тұратын ТМД-да алғаш рет табылған әртүрлі түсті саздар: алевролит, құмдардың түзілімдерінен тұрады.

Табиғатты қорғау жөніндегі шаралар көбінесе тек экономикалық және экологиялық ғана емес, сондай-ақ ШҚО өңірінде туризмді дамыта түсуге дәлел бола алады. Осынша керемет,

ғажайып, қайталанбас кешенді дала жүйесінің табиғатын қалайда сақтап, табиғи қалпын қорғайтын болайық!

Кілт сөздер: стратиграфо-палеонтологиялық, табиғи ескерткіштері, «Киін Керіш», «Алаулаған адырлар», геолого-палеонтологиялық, геоморфологиялық, субтропикалық өсімдіктер.

Тарбағатай тауларының негізгі орографиялық бірліктеріне Саур-Тарбағатай, Қалба таулы құрылыстары, Ертіс маңы жазығы, Зайсан және Алакөл тауаралық ойпаттары жатады. Сауыр-Тарбағатай аумағының туынды тау құралулары, аккумулятивті жазықтар, денудациялық биіктікті жазықтар облысына жатады. Шығыс Қазақстанның шектерінде жекеленген аласа таулы сілемдер ерекшеленеді: орталығында Қаншыңғыс, Шыңғыстау, Ақшатау жоталары, шығысында Сағымжол тауы, оңтүстік-батысында Котанемел, Қараүңгір таулары, солтүстік-шығысында Мыржық тауы. Шығысында Қазақтың ұсақ шоқысы Алтай, Тарбағатай, Сауыр тау жүйелерімен бірігеді.

Маңырақ жотасының баурайларындағы Оңтүстік Зайсан алды өлкесінде ашық қызыл түсті шоқтары бар стратиграфо-палеонтологиялық табиғи ескерткіштер бар. «Киін Керіш» және «Алаулаған адырлар» атты геолого-палеонтологиялық және геоморфологиялық табиғат ескерткіштері мен «Ашутас» геолого-палеоботаникалық табиғат ескерткіші бар [1].

Ашутас" геологиялық-палеоботаникалық табиғи ескерткіші мемлекет қорғауындағы үштік дәуірдің зор ғылыми маңызға ие үйінділері болып табылады (Сурет 1).

Сурет 1 Ашутас" геологиялық-палеоботаникалық табиғи ескерткіші

Ашутас Тарбағатай және Күршім аудандарының аумағында орналасқан. ШҚО-дағы тарихи байырғы тропиктердің қандай болғандығын ғалымдар Ашутастан сол кездегі өсімдіктер тозаңы табылғаннан кейін жорамалдай алды. Қарама-қайшы жағдайлар мен жануарлар әлемі ауысымының осындай кеңістігі салыстырмалы түрде үлкен емес аумақта көрінеді. Жануарлар мен өсімдіктердің тасқа айналған қалдықтарына қарап өлкенің эволюциялық дамуы туралы қорытынды жасауға болады. Мұның бәрі өте құнды ғылыми материал болып табылады. Бұл табиғи ескерткіштің ауданы 150 гектарды құрайды. Өз атауын ол көмірленген өсімдік қалдықтарынан бөлінетін күкірт иісіне байланысты алған. Ашутас қазақ тілінде ащы тас дегенді білдіреді. Ашутас басқа ешбір жерде кездеспейтін қазіргі сирек өсімдіктерімен әйгілі. Ашутас Қара Ертістің оң жағалауында таудың оң жақ баурайында Боран ауылынан 18 шақырымға биік орналасқан. Палеоботаник ғалымдар ол жерлерден жапырақтар мен мәңгі жасыл субтропикалық өсімдіктер тозаңдарының тасқа айналған іздерін тапқан, олардың ішінде мерей мен магнолия сынды ағаш тәріздес өсімдіктер, сондай-ақ жылу сүйгіш термиттердің, инеліктердің, өзеншіктердің және басқа да жәндіктердің іздері табылған. Осы олжалардың барлығы осы аймақтың 25 миллион жыл бұрын болған субтропиктік климаты туралы мәлімет береді [4].

Оңтүстік Зайсан өңіріндегі табиғаттың палеонтологиялық ескерткішінің бірі- алқызыл түске боялған Маңырақ таулы жотасы-Алаулаған адырлар аталынған. Топырақтың түрлі-түске- қызыл-жарқын, қызыл-қоңыр, қоңыр-жасыл түстерге орана құбылуы сонау мезозой заманындағы жылы және дымқыл климаттың әсерінен болған құбылыс. Аймақ өңірінде

бентонит саз балшығы мен цеолиттің мол қоры бар. 1959 жылы бұл жерден бірінші рет динозавр жұмыртқасының қауызы, сәл кешірек шағын динозаврлардың қаңқалары табылған. Алаулаған адырлардың шығысына таман, Сауыр жоталарының етегінде өсімдіктердің, теңіз балықтарының т.б. таңбалары, сол сияқты, жираф, ат, мүйізтұмсық т.б. жан-жануарлардың қаңқалары кездеседі. Бұндай жағдайлар өлкенің эволюциялық даму кезеңдерінен құнды мағлұматтар беріп келеді.

«Қиын - Керіш» табиғат ескерткіші – саздық эрозиялық шұңқырлар мен жыралардан тұратын, тақырлар мен бөлінген жер бедері пішіндерімен ерекшеленеді. Әртүрлі түстегі саздар субтропикалық фауна қалдықтары үштік кезеңнің жануарлары: бронтоотерия, энтелодонттардың қаңқа сүйек қалдықтарынан тұрады. Киін-Керіш шатқалы – ала-құла түрлі түсті, қызыл сазы басым эрозиямен ашылып қалған шөгінділер. Су және желмен жуылған саз-балшық бұл жерде ашық, күрделі ландшафт жасайды. Бұл – үштік саз-балшықпен қабатталған, әсемдігі мен бірегейлігіне сөз жетпейтін, қызыл, ақ және қызғылт сары қайталанбас құрылыстары бар өлке. Алыстан қарағанда Киін-Керіш құздары мен сазды жартастары жел тұрғанда шашырап жатқан алауға ұқсайды. Осы үшін оларды "Алаулаған адырлар" деп атайды [1,2].

Киін-Керіш жазығының басты атауы "Асқақ әдемілік" деген мағына береді. Сондай-ақ "Рухтар қаласы" деген атау да жиі қолданылады. Жұлқыңған тас алауы, жақсылап қарағанда, расымен де мұнараларды, сарайлар мен кертпештерді еске түсіреді. Жабайы тастары бар алып шұңғыма біршама үрейлендіреді, ал оның алыптығы естен тандырады (Сурет 2,3).

Сурет 2 Киін-Керіш жазығы

Сурет 3 «Қиын - Керіш» табиғат ескерткіші немесе «Алаулаған адырлар»

Бұл өңірдің қуатты, бірақ "қаһарлы" энергетикасы туралы жиі айтылады, осы кезде бұлттардың біртүрлі диск тәріздес формалары байқалады. Олар расымен де тек қана Киін-Керіштің төбесіне үймелеп тұрады. Бұл өңірдің флорасы мен фаунасы да тартымды болып келеді. Сексеуілден басқа, өсімдік әлемі аймақтық деңгейде қорғауға алынған өсімдіктердің 2 сирек кездесетін түрлерімен көрінеді: Крылов сасыры және сұр атрафаксис. Киін-Керіш пен оның өңірлері жануарлардың сирек кездесетін түрлері мекендейтін, Зайсан ойпатындағы жалғыз орын. Олардың арасында Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген сары лемминг сияқты сүтқоректілер бар. Фаунаның осы бір өкілі, Киін-Керіш жануарлар әлемінің басқа да өкілдері сияқты ғалымдардың ерекше қызығушылығына ие, себебі олар қазіргі геологиялық кезеңде құрып кету қаупінде тұр. Олардың ең жоғарғы популяциясы кезеңдерінде олар Қызыл Кітапқа енгізілген сүтқоректі жыртқыштар мен құстардың азықтық нысандары болған. Киін-Керіштің сазды құздарында Қазақстанның Қызыл Кітабына тіркелген үкі, балобан-ителгі, дала бүркіті сияқты құстар ұя салады. Сондай-ақ бұл жерлерден бүркітті, қарақұрсақты бұлдырды, құрды да кездестіруге болады.

«Асубұлақ» геологиялық-минералды қорықшасы – оның аумағында жер бетіне шығып жатқан сирек кездесетін металдар орындарымен қызықты екені мәлім. Мұнда 100-ден аса минералдар, оның ішінде бағалы асыл тастар: турмалин, апатит, тау хрусталі, лепидолит және басқа да минералдар металдар құрамында кездеседі. «Голубой залив» – геологиялық петрологиялық табиғат ескерткішінің аумағында 280 млн. жыл бұрын жер бетінде балқыған магманың шығып отыруы, жолақты түзілімі бар нұсқадағы граниттерімен ажыратылады [4].

«Пылающие Асыры»-табиғат ескерткіші – ежелгі жабық және жалаңаш тұқымды өсімдіктердің қалдықтарынан сүйек қалдықтары мен динозавр жұмыртқасының қабығынан тұратын ТМД-да алғаш рет табылған әртүрлі түсті саздар: алевролит, құмдардың түзілімдерінен тұрады. «Шілікті» ескерткіштері: ерте сақ мұрасы. Шілікті жазығын - теңіз деңгейінен 1050–1150 м биіктікте орналасып жатқан алқапты Тарбағатай, Сауыр, Маңырақ таулары қоршай орналасқан. Осы тегіс жазықты жүріп өткенде, көне қола дәуірінен бастап, темір дәуірі, түркі кезеңі және этнографиялық кезең ескерткіштерін кездестіруге болады. Алғашқы Шілікті алқабы туралы мәліметтер орыс зерттеушілері Н. Коншин, В. Никитиннің хабарламаларында кездеседі. 1909-1910 жылдары Семейлік гидротехник Г. Бокий осы Шілікті жазығындағы Шағаноба деген қорымдағы бір обада қазба жұмыстарын жүргізген. Алайда бұл алқап ескерткіштерінің шын мәнінде кәсіби тұрғыдан зерттелуі 50-60 жылдардан бастау алады. Бүгінгі таңға дейін жалғасып келе жатқан Шілікті археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп, барлау жұмыстарының нәтижесінде көптеген белгісіз ескерткіштерді есепке алып, олардың төлқұжатын жасаумен айналысып келеді.

1949 жылдан бастап белгілі археолог С.С. Черников Шілікті жазығында археологиялық барлау жұмыстарымен қатар, 1952, 1959, 1960-62 жылдарда қазба жұмыстарын жүргізген болатын. Осы көп жылдардағы зерттеу жұмыстарының нәтижелерін өзінің 1965 жылы жарық көрген «Загадка Золотого кургана» деген еңбегінде жариялаған. Бұл еңбек сақтарға қатысты тың мағлұматтар берілуімен ерекшеленген. Жетпісінші жылдармен шектелген Шілікті алқабы ескерткіштерінің зерттелу тарихы 2000 жылдардың басынан бастап жаңа бағытта қарқын алды. Аумағы 283,3 мың шаршы км – ШҚО аумағына шаққанда мұндай табиғи нысандардың саны өте аз деуге болады. Аумақта қорғалатын табиғи аумақтар жүйесін ұйымдастыру, қорғауды қамтамасыз ету, нашарлап тозған экожүйелерді қалпына келтіру мәселелерін ғылыми тұрғыдан негіздеу қажет. Қорықшаларды геологиялық құрылымы, жер бедері, сирек өсімдіктер, қазба байлықтары мен жануарлар әлемі бай жерлерде ұйымдастырылатынын ескерсек, тиімділігі еселене түспек. Соған орай келешекте осы аумақта қорықтар мен табиғат саябақтарын ұйымдастыруға толық мүмкіндік бар [5]. Табиғатты қорғау жөніндегі шаралар көбінесе экономикалық және экологиялық міндеттерді шешу үшін пайдаланылады. Келтірілген осы мысалдар ШҚО өңірінде табиғат қорғау шараларын және туризмді дамыта түсуге дәлел бола алады және осы ғылыми жұмыстар

келешегінің маңыздылығының зор екендігін көрсетеді. Оларды шешуде бірін-бірі толықтырып отыратын экологиялық және географиялық, геоақпараттық жүйе т.б зерттеу әдістері маңызды рөл атқарады. Осынша керемет, ғажайып, қайталанбас кешенді дала жүйесінің табиғатын қалайда сақтап, табиғи қалпын қорғайтын болайық!

Пайдаланған әдебиеттер

- 1.«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев «Тарбағатай таулары». Қазақ ұлттық энциклопедиясы 2006ж. 8 т.327бет
- 2.Чигаркин А.В. Памятники природы Казахстана. Алматы, 2008. – 143б.
- 3.Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. Алматы: «Ғылым», 2011.-178б.
- 4.«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев «Сауыр жотасы». – Алматы, 1998 жыл. 2005ж. 7т.595бет
- 5.Равнины и горы Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 2002, 139-158 с.